

УДК 821.161.2.08

І. М. Літвінова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Парадокси поезії радянського тоталітарного дискурсу: релігійні образи та мотиви як репрезентанти ідеології

Літвінова І. М. Парадокси поезії радянського тоталітарного дискурсу: релігійні образи та мотиви як репрезентанти ідеології. Стаття присвячена дослідженню релігійних образів і мотивів як виразників комуністичної філософії в поезії тоталітарного дискурсу. Заперечуючи релігію загалом, радянська ідеологія активно послуговується концептуальним каркасом християнства, замінюючи конкретні номінації. Підтвердженням цього парадоксу є образна система аналізованих поетичних текстів.

Ключові слова: поетичне мовлення, ідіостиль, семантика, мовний концепт, художній образ, троп.

Литвинова И. Н. Парадоксы поэзии советского тоталитарного дискурса: религиозные образы и мотивы как репрезентанты идеологии. Статья посвящена исследованию религиозных образов и мотивов как выразителей коммунистической идеологии в поэзии тоталитарного дискурса. Отрицая религию в общем, советская идеология активно использует концептуальный каркас христианства, заменяя конкретные номинации. Подтверждением этого парадокса является образная система анализированных поэтических текстов.

Ключевые слова: поэтическая речь, идиостиль, семантика, языковой концепт, художественный образ, троп.

Litvinova I. Paradoxes of the poetry of the Soviet totalitarian discourse: the religious images and motifs as representants of the ideology. The article investigates the religious images and motives as the spokesmen of the communist ideology in the poetry of the totalitarian discourse. Rejecting religion in general, Soviet ideology extensively uses the conceptual framework of Christianity, replacing nomination. The proof of this is the paradox of poetic images of the analyzed texts.

Keywords: poetic speech, individual style, semantic, linguistic concept, artistic figure, trope.

Частотність релігійних сюжетів та образів у світовій літературі зумовлена їхньою належністю до прецедентних феноменів, що дозволяють напівнатяками розкрити сутність зображуваного. Серед українських поетів до релігійної тематики вдавалися Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, І. Багряний, Л. Костенко та багато інших.

Цікавим, на нашу думку, є факт достатньо активного використання зазначених образів і мотивів поетами-прихильниками комуністичної ідеології для втілення основних засад радянського суспільства. У цьому аспекті пропонуємо аналіз поетичного мовлення представників пролетарського художнього цеху, твори яких включені до збірки «Із поезії 20-х рр.» (1959 р.) [3], зокрема Є. Григорука, І. Дніпровського, М. Йогансена, Є. Плужника, М. Семенка, В. Свідзінського, Г. Шкурупія, Ю. Шпола та інших.

Актуальність нашого дослідження зумовлює відсутність лінгвістичних розвідок, присвячених семантиці релігійних образів саме в поетичних текстах тоталітарного дискурсу. Вважаємо такий підхід до вивчення поетичного мовлення

перспективним щодо розуміння настроїв і думок представників трагічної історичної епохи, надзвичайно багатой в мистецькому плані.

З-поміж номінацій тематичної групи «релігія» в аналізованому поетичному мовленні представлені Бог, рай, храм, апостол, святі, піп, церква, хрест, молитва, черничка, релігія, вітвар, Божий суд, Христос, Голгофа, антихрист тощо. Лише частина з них реалізується в ідеологічній площині, саме вони й становлять предмет нашого дослідження.

Визначною рисою радянської ідеології було заперечення божественного походження життя, що зумовлює формування негативного образу Бога, релігії тощо. Як зазначає Н. Купина, «антирелігійний пафос інтерпретації ідеї Бога має класову маркованість», оскільки в радянському соціумі активно насаджувалася думка, що ідеєю Бога користуються панівні класи як знаряддям пригнічення трудящих [6:28]. Логічно, що визначена лексика використана в радянській поезії для втілення ідеї **десакралізації**. Приклади знаходимо у творах Є. Григорука: «Нами розбиті, розпалися ветхі, струхлявілі боги...» [3:134]; О. Ведміцького: «Ваші храми – стрункі мінарети, І боги – все чуже для людей; Ваші співи – нудні тріолети, Повні пафосу й жодних ідей <...> Він

[пролетар – І. Л.] зруйнує струнки **мінарет**» [3:96]; Г. Шкурупія «Спів **попів**, сум **ікон** знищено календарем з мулом забобонних дум – **затишок церковних риз**» [3:376] тощо. Як бачимо, у наведених контекстах усе, що має стосунок до релігії, супроводжується епітетами *ветхий, струхлявілий, нудний, забобонний* тощо, відтак заслуговує на зруйнування, знищення рукою пролетаря.

Десакралізація з елементами бурлеску представлена в поезії Ю. Шпола: «*Не плоде більш земля Мінливих фантазмів І не прямує на **Голгофу** Фоліантний **пророк** <...> І **Христос** на хресті Повисив носа, І з переляку за часм розбився у **попа** стакан*» [3:380]. Очевидно, занижена стилістика подання одного із найтрагічніших біблійних сюжетів репрезентує ставлення автора до релігії.

Але парадокс комуністичної ідеології полягає в тому, що вона – та сама релігія. Підставами для таких висновків, на думку Георгія Кнабе, є ряд фактів. Зокрема той, що радянська ідеологія, як і релігія, не спрямована на реальне пізнання світу, а базується на вірі. Також для обох типів мислення характерна відсутність практичного застосування його результатів, принципів осмислення фактів і достовірності, адже критика припустима лише відносно постулатів іншого віросповідання, але не власного [4].

Факт, що більшовики для втілення ідеології взяли близьку народу модель християнської релігії, багато в чому пояснює, чому комуністичні ідеї так легко прижилися. Наведемо кілька очевидних паралелей: Христос-месія – Ленін, Христос воскрес – Ленін вічно живий, Христос приніс учення Бога – Ленін приніс учення Маркса; апостоли – соратники Леніна; Свята Трійця – Маркс, Енгельс, Ленін (їх так утрюх і малювали); Біблія – «Маніфест комуністичної партії» Маркса та Енгельса; Божі заповіді – заповіді Ілліча; царство небесне, рай – світле майбутнє, комунізм; храм Божий – червоний куточок, прикрашали іконами – портретами вождів; хрестик – значок жовтеният, комсомольців, комуністів; святі, великомученики – герої революції, піонери-герої; хресний хід – демонстрації; церковна служба – партзбори тощо [4].

Аналізоване поетичне мовлення пропонує цікавий матеріал для ілюстрації викладених вище положень. Зокрема, постійною є ідея **заміни старих богів новими**, старої віри новою: «*Чогось тоді хотілось бути звіром, Щоб знищить, потроїчить **старих** богів, В серця людей вдихнути **нову віру**, Вказати шлях до нових берегів*» [3:192] (І. Кириленко); «*Пану гладкому й **богу старому** Годі вже нам покоряться*» [3:366] (І. Шевченко); «*І прийдуть до вас **нові боги** – Мовчазні, могутні, грізні*» [3:264] (А. Панів). Звернімо увагу, що нова та стара філософія диференціюється антонімічними

епітетами *новий – старий*, а боги та віра залишаються як константи.

Програмовою у визначеному плані є поезія М. Йогансена: «*Не віримо в **Бога** – ні Хай дбає **Бог** – за панів В три дні утворимо світ Поки руки і серце і спів! І хай ридують і дзвонять І **моляться** – нас пожерти За Єдиний за наш – **Закон** І віра і вірність і смерть! Бачиш – **хмари-дзвіниці** в огні Чуєш птиці в руїнах кричать Д'горі серце. І руки. І спів **Переможем останню гать***» [1:13]. В аналізованому тексті протиставлено два світи: старий – у якому є пани, церкви, попи та Бог (негативні ідеологеми щодо тоталітарного світосприйняття), та новий – пролетарський, сповнений позитиву, що в поетичному тексті реалізовано метафорами *не умруть у робочому серці; за наш Закон – віра, і вірність, і смерть* тощо. Велич пролетаріату дорівнюється до величі Бога через переосмислення релігійних реалій: зокрема історія божественного створення світу за сім днів трансформується в історію створення нового світу пролетарями в три дні (швидше за Бога!), а на противагу десяти Божим заповідям у новому світі буде Єдиний Закон (написання обох слів з великої літери підкреслює значущість метафори). Відтак задурманений релігією старий світ замінюється новим, символом оновлення виступають *хмари-дзвіниці в огні*.

Новий соціум створений за подобою старого навіть у **побуті**. Ікони замінено портретами Леніна: «*І мозоляні від плуга пальці Вже хрестом не ляжуть на чоло В серці Ленін і на стінці висить*» [3:195] (І. Кириленко). Церковні дзвони теж залишаються: «*Бойися – що буде в **Комуні сумно** В суботу не буде **церковного дзвону** Ні **брате**: під дзвонів червоні неони додому з роботи підуть **комунари***» [1:22] (М. Йогансен). Члени ж радянського суспільства, як і у вірі, – брати й сестри: «*Ми ідем веселі на паради, – Мільйони – **сестри і брати***» [3:111] (О. Влизько); «*Ми всі – **брати***» [3:292] (Я. Савченко); «*Друг. **Брат. Комуніст***» [2:153] (М. Йогансен). Єдиною відмінністю є те, що в релігії брати й сестри від Адама та Єви, а в радянському суспільстві – від переконань: «*І скільки ще треба багаття на мізки плісняві, цвілі, щоб люди зробилися **браття***» [3:298] (М. Сайко).

На особливу увагу заслуговує образ **месії-Леніна**. Зазвичай його виписано в поезіях, присвячених темі смерті вождя пролетаріату, зокрема у М. Йогансена: «*Дві тисячі літ були б ви **богом**, У **храмі** стояв би ваш мідний геній. За тисячу з вас зробили б **святого**, Тепер ви просто – товариш **Ленін** <...> Утніть, поети, похвальних неонів, Величезні розвідки жарте, вчені, Ні, вам не вдасться зробити **ікони** З нашого, людського імені: **Ленін**. Сутулий, потомлений – **станули перед очима** І дивитесь з нами на **наші поля злиденні**.*

Схилилася тихо земля горбата, родима І каже з нами: вмер товариш Ленін» [2:77]. Хоча в поезії заперечується культ вождя, суть – значущість особи Ілліча в історії – передано саме через семантику релігійних образів *бог, святий, ікони, храм*. Цікаво, що, аналізуючи поетичний текст, С. Крижанівський називає його «розмисловим екзерсисом, медитацією» [5:26]. В образі скорботної землі проглядається образ Марії, яка побивається через смерть Христа.

Аналогія з Ісусом, створена на підставі того, що Ленін приніс рятівне для людини вчення, простежується в поезії А. Лісового: «*Шапки геть з голів! Великий тут – між нас! Моє про нього слово, – керманіч корабля: він нас між бур провів до вічного, останнього, святого*» [3:242]. Образ виписаний лексемами *великий, керманіч, божественність* привнесена епітетами *вічне, святе* відносно майбуття.

Мотив **воскресіння** та вічного життя **Леніна-боголюдини** є популярним в аналізованій поезії та представлений чи не в кожного автора, зокрема: «*Я тут. Я буду з вами. Я буду з вами довіку, Сказав – і чезз Ленін. – Птицею клюнув вітер, Зідхнув, завмер у знаменах*» [2:98] (М. Йогансен); «*Так. Він помер і не помер. Живий. Живий у мільйонах. У його тіло лиш німе. А мозок теплий не схолонув. Вночі, як ляже спати союз і Комінтерну делегати – Він устає*» [3:146] (І. Дніпровський); «*Той, хто грані світу стер, Хто засіяв пустку поля, Той не вмер!*» [3:167] (О. Журлива); «*Не вмер ти. Хоч знаєш: двадцять перше січня Було*» [3:294] (Я. Савченко); «*...між нами був і буде Ленін*» [3:348] (О. Сорока); «*Ленін з нами довіку і завше...*» [3:375] (Г. Шкурупій) тощо. Дещо фантастична поява Леніна після його смерті та постійна присутність у народі виводять образ вождя пролетаріату за межі реального життя й ставлять поза часом і простором, як і належить богам. Простежується незаперечна аналогія з радянським гаслом «Ленін жив. Ленін живий. Ленін буде жити», яке, до слова, вийшло з поезії В. Маяковського.

Подекуди прослідковується глибша аналогія Ленін – Христос. Зокрема приховану асоціацію із Причастям спостерігаємо у творі О. Слісаренка: «*Кров Вождя горить у наших жилах...*» [3:344]. Християнський ритуал поклоніння новому богові вимальовує Г. Коляда в поезії, написаній з нагоди смерті Леніна: «*Перед портретом Леніна стоять селяни без шапок <...> Вийшов сивий дід наперед. Навколішки став перед портретом Леніна. Уклонився сивий дід. Перехрестився сивий дід*» [3:209]. В образі *сивого* діда сама мудрість визнає масштаб втрати. Графічне виділення останнього речення посилює ефект обожнення, ідологізації образу вождя.

В аналізованих поетичних текстах на перетині

релігійного та соціального рівнів активно функціонує образ **раю** – омріяного ідеального суспільства, представленого різними образами, зокрема *царства небесного*: «*Іду й життя своє віддам За царства дивовижних змін*» [3:61] (В. Алешко); *вічного буття*: «*Не в бога смерті і рабства – вірю в одвічне буття Творчої сили і радості світлої*» [3:312] (В. Свідзинський); *храму*: «*Слава тим, хто слав дороги в сяйвотворчий, дивний храм*» [3:57] (В. Алешко); *віттаря*: «*Кому раз засяла серед диму Червона зоря, Той піде, до смерті йтиме До свого віттаря*» [3:289] (В. Поліщук) тощо. Не випадково образи цієї групи супроводжують лексеми з позитивною конотацією: *дивовижний, світлий, сяйвотворчий, дивний, радість* та ін.

У поезії М. Йогансена постійним репрезентантом щасливого комуністичного майбуття є образ *неба, небес*, зокрема в контекстах: «*Ви що не знаючи мети Спиняли стомлені здорового, Лежіть собі – до неба йти ще довго. І ви що до небес мости Своєю окропили кров'ю, Простіть ви нас*» [1:12]; «*Остання гать Між нами і небом Руїни хмар І світу одтять Трухлявий череп Останній удар*» [1:14]; «*Хай розіслалось роздоріжжя В дорогу від землі до неба Для вас Комуна Запоріжжя Незрозуміла і ганебна*» [1:23]. Період побудови комуністичного суспільства Йогансен втілює в образах дороги, мосту, що з'єднують сучасне й майбутнє. Труднощі перехідного етапу засвідчують метафори *роздоріжжя, міст, окроплений кров'ю*, а також *гать, що перешкоджає дістатися мети*. Образ Комуни Запоріжжя в останній цитаті, окрім семантики раю, цікавий також ефектом накладання часових площин і різних соціумів – козацького минулого та щасливого комуністичного майбутнього, які, на нашу думку, в свідомості автора є рівновартісними й близькими суттю, відтак ідеальне суспільство Йогансена не позбавлене національної маркованості.

Поодинокі трапляються інші релігійні образи, зокрема **судний день** представлено в поезії І. Сенченка: «*Прийде день пролетарського суду, І скаже не бог – а комунар: – Люди, що зробили есте ви, Під радянською живучи владою*» [3:328]. Спостерігається традиційна для аналізованої поезії заміна старих героїв новими, але зберігається стилістика релігійного тексту через вкраплення старослов'янізмів.

Варто відзначити, що прийом такої **стилізації** не поодинокий в аналізованій поезії. Завдяки йому елементи молитви відчутні в поетичному творі С. Бена «Тебе співаю»: «*Цвіте і кличе за тобою: Гряди во ім'я наш новий вік*» [3:82]. Поезія М. Скуби «Вірю» [3:338] фактично є пролетарським варіантом християнської молитви «Вірую», що можемо припустити з назви, змісту та

початку, хоча ритмомелодика текстів відчутно відрізняється. Натомість колядка В. Поліщука «Нова радість стала» є переспівом традиційної колядки із заміною конкретних образів: «Нова радість стала, Яка не бувала: Зоря ясна п'ятикутня На весь світ засяла. Упали вівтарі, Покотилися царі. Слава люду робочому <...> Слава й цьому господарю, Його господині <...> Не так господарю, А як його дітям: Хай щасливо виростають, Щоб дуків побити» [3:290]. Як бачимо, збережено структуру, ритмомелодичну й образи оригінального тексту. Але при цьому визначальною є ідея десакралізації, втілена образами вівтарів, що впали; звержених царів; нащадків пролетарів, які продовжать батьківські починання тощо.

Цікаво вплетені у тканину заідеологізованих поетичних текстів біблійні мотиви: дорога на Голгофу («Важкий ми хрест несли, та не губили віри В досягнення нових віків. А вороги по закутках шипіли: «О господи, побий більшовиків» [3:192] І. Кириленко), розп'яття Христа («Всі рани світу – на твоїх руках» [2:87] М. Йогансен; «Ви хочете розп'яти знову Повставших рабів?» [3:288] В. Поліщук; «Всім великим товаришам, Хто палав на хресті творчості» [3:316] М. Семенко), воскресіння («Але в борцях, в нових Комунах – Воскреснем ми!» [3:167] О. Журлива), хрещення («Ми народилися під кулеметний клекіт, Під гул гармат Нас у бою хрестили...» [3:211]

П. Кононенко) тощо. Прецедентність наведених мотивів дає підстави кваліфікувати їх як біблійні навіть попри певну затертість семантики та фразеологізацію.

Також варто звернути увагу на мотив жертвності, що в радянському дискурсі трансформується в ідею маловартісності життя окремої людини порівняно із високими суспільними завданнями. Цікава реалізація мотиву в баладі М. Йогансена «З лісів ліса», де ліс – метафора радянського суспільства, дерева – його члени, сильні, міцні, всі як один готові віддати життя за ідею та світле майбутнє: «Товаришів вогонь – всесвітове багаття» [2:151]. Глобальні зміни в соціумі втілено метафорою всесвітове багаття, що через епітет та семантику оновлення певним чином викликає асоціацію зі світовим потопом.

Як бачимо, релігійні образи та мотиви достатньо активно використані пролетарськими поетами як спосіб художнього втілення основних засад радянської філософії. Це продиктовано специфікою комуністичної ідеології, а також передає світосприйняття представників того часу й засвідчує ейфорію від соціальних змін, обоження ідеології комунізму, ідологізацію вождів тощо. Вважаємо, дослідження такого типу дозволяє відчутти настрої та зрозуміти світобачення представників епохи.

Література

1. Йогансен М. Д'гори / М. Йогансен. — Х. : Всеукрлітком, 1921. — 24 с.
2. Йогансен М. Поезії / М. Йогансен. — К. : «Радянський письменник», 1989. — 196 с.
3. Из поэзии 20-х рр. / уряд. А. І. Костенко. — К. : Радянський письменник, 1959. — 42 с.
4. Кнабе Г. Коммунизм – религия некромантов [електронний ресурс] / Г. Кнабе. — Режим доступу : <http://www.blogs>.
5. Крижанівський С. Романтик революційного слова : передмова / С. Крижанівський // у кн. М. Йогансен «Поезії». — К. : «Радянський письменник», 1989. — С. 17—42.
6. Купина Н. А. Тоталитарный язык : Словарь и речевые реакции / Н. А. Купина. — Екатеринбург — Пермь : Изд-во Урал. ун-та, 1995. — 144 с.
7. Проскуряков Д. Л. Культурологическое эссе «Советская поэзия как особое мифологическое пространство» [електронний ресурс] / Д. Л. Проскуряков. — Режим доступу : http://zhurnal.lib.ru/p/proskurjakow_d/poetry.shtml
8. Степанова А. А. Феномен 1920–1930 гг. в историко-культурном и литературном процессе XX века / А. А. Степанова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2015. — № 1152. — С. 180—185.